

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ – ЗАСНОВАНИЙ У 1947 р.
ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4•2025

Головний редактор

ЧАБАЙ В. П., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

Редакційна колегія

БОЛТРИК Ю. В., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

БУЙСЬКИХ А. В., член-кореспондент НАН України, Інститут археології НАН України

ГАРДІ С. Е., PhD, Університет ім. Рея Хуана Карлоса, Іспанія

ДЖІНДЖАН Ф., професор, доктор хаб., почесний професор університету Париж 1 Пантеон
Сорбонна, Франція

ЗАЛІЗНЯК Л. Л., професор, доктор історичних наук, Національний університет
«Києво-Могилянська академія»

КАЙЗЕР Е., професор, доктор хаб., Вільний університет Берліну, Німеччина

ОТРОЩЕНКО В. В., професор, доктор історичних наук, Інститут археології НАН України

ПЛАВІНСЬКИЙ М. О., кандидат історичних наук, Варшавський університет, Польща

ПОТЄХІНА І. Д., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України

РАБІНОВІЦ А., PhD, Техаський університет в Остіні, Сполучені штати Америки

ФОРНАСЬЄ Й., професор, доктор хаб., Галле-Віттенбергський університет імені Мартіна Лютера,
Німеччина

ШЕВЧЕНКО Т. М., кандидат історичних наук, Інститут археології НАН України (відповідальний секретар)

ARHEOLOGIA

SCIENTIFIC JOURNAL – FOUNDED IN 1947
FREQUENCY: QUARTERLY

KYIV • 4•2025

Editor-in-Chief

CHABAI V. P., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology
of the National Academy of Sciences of Ukraine

Editorial Board

BOLTRYK Yu. V., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
BUIISKYKH A. V., Corresponding Member of the NAS of Ukraine, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
DJINDJIAN F., Professor, Dr. Hab., Professor of the University of Paris 1 Pantheon Sorbonne, France
FORNASIER J., Professor, Dr. Hab., Martin Luther University Halle-Wittenberg, Germany
HARDY S. A., PhD, Rey Juan Carlos University, Spain
KAISER E., Professor, Dr. Hab., Free University of Berlin, Germany
OTROSHCHENKO V. V., Professor, DSc in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
PLAVINSKI M. O., PhD in History, University of Warsaw, Poland
POTEKHINA I. D., PhD in History, Institute of Archaeology of the NAS of Ukraine
RABINOWITZ A., PhD in Classical Archaeology, University of Texas at Austin, the USA
SHEVCHENKO T. M., PhD in History, Institute of Archaeology NAS of Ukraine (Executive Secretary)
ZALIZNIAK L. L., Professor, DSc in History, National University of Kyiv-Mohyla Academy

ЗМІСТ

CONTENTS

Статті

STEPANCHUK V. M., NAUMENKO O. O., TY-SLIUK V. V. Examining the Association Between Pigment Residues and Potlid-like Cracking: a Case Study from Zaskelna V

PALMER R., FOWLER M., WARD V., KARIAKA O. V. An Archaeological Landscape Survey of 6600 km² of Cherkasy Oblast, Ukraine, Using Open-Source Satellite Images: Second Report

MOHYLOV O. D. Scythian Period Funerary Constructions of the Svitlovodsk Cemetery in the Middle Dnipro Region

PUHOLOVOK Yu. O., KUSHNIR A. S., MAT-VIISHYNA Zh. M. Paleolandscape Analysis of the Early Slavic Hillfort in Opishnia

Публікації археологічних матеріалів

KOVALENKO O. V., REYDA R. M. Аланське поховання гунського часу (курган 17 могильника поблизу с. Сторожове)

До історії стародавнього виробництва

PAVLENKO S. V. Study of the Industrial Region of the Pyrophyllite Slate Industry in the South of the Slovechno-Ovruch Ridge

Articles

5 STEPANCHUK V. M., NAUMENKO O. O., TIS-LIUK V. V. Вивчення зв'язку між залишками пігменту та розтріскуванням ковпакоподібної форми: приклад із Заскельної V

23 ПАЛМЕР Р., ФОУЛЕР М., ВАРД В., КАРЯКА О. В. Ландшафтне археологічне обстеження 6600 км² Черкаської обл. (Україна) з використанням супутникових знімків із відкритих джерел: другий звіт

53 МОГИЛОВ О. Д. Поховальні споруди Світловодського могильника скіфського часу на середньому Дніпрі

77 ПУГОЛОВОК Ю. О., КУШНІР А. С., МАТ-ВІІШИНА Ж. М. Палеоландшафтний аналіз ранньослов'янського городища в Опішні

Publications of Archaeological Materials

91 KOVALENKO O. V., REIDA R. M. Alanian Burial of the Hun Period (Barrow no. 17 of the Cemetery near Storozhove Village)

To the History of Ancient Crafts

114 ПАВЛЕНКО С. В. Дослідження виробничого регіону індустрії пірофілітового сланцю на півдні Словечансько-Овруцького кряжу

Історія науки

БРОВЕНДЕР Ю. М. Становлення і розвиток східноукраїнського осередку наукової школи професора В. В. Отрошенка (до 80-річчя ювіляра)

History of Science

139 BROVENDER Yu. M. The Formation and Development of the Eastern Ukrainian Centre of Professor V. V. Otroshchenko's Research School (on the Occasion of his 80th Anniversary)

Хроніка

Пам'яті Олександра Петровича Моці

Алфавітний показник змісту журналу «Археологія» за 2025 рік

News Review

149 To the Memory of Oleksandr Petrovych Motsia

150 Index of Publications in *Arheologia* Journal in 2025

Ю. М. БРОВЕНДЕР

СТАНОВЛЕННЯ І РОЗВИТОК СХІДНОУКРАЇНСЬКОГО ОСЕРЕДКУ НАУКОВОЇ ШКОЛИ ПРОФЕСОРА В. В. ОТРОЩЕНКА (до 80-річчя ювіляра)

Статтю присвячено етапам розвитку східно-українського осередку наукової школи професора Віталія Васильовича Отрощенко, що об'єднав дослідників Луганського й Донецького регіонів і став потужним науковим центром формування та розвитку висококваліфікованих фахівців з археології бронзового віку східноєвропейського степу і лісостепу.

Ключові слова: наукова школа професора В. В. Отрощенко, зрубна культура, епоха бронзи, дисертація, польовий семінар.

Нині неможливо уявити досягнення археології бронзового віку України, як, утім, і східноєвропейської археології загалом, без наукового добробку знаного в Україні і далеко поза її межами видатного українського вченого та організатора науки, доктора історичних наук, професора Віталія Васильовича Отрощенко (рис. 1).

Становлення майбутнього науковця та набуття ним досвіду науково-дослідницької роботи відбувалося в студентські роки, під час польових навчальних археологічних практик (1964–1967) на розкопках Кіровського поселення та курганів у складі Керченської експедиції, якою керував О. М. Лєсков.

Далекий 1968 р. став тією датою, з якої починається професійна біографія ювіляра в Інституті археології АН УРСР. Спочатку на посаді старшого лаборанта, а за два роки вже молодшого наукового співробітника В. В. Отрощенко досліджував давні кургани

Рис. 1. Виступ проф. В. В. Отрощенко на симпозиумі у м. Обжицко (Польща), 2013 р.

Fig. 1. V. V. Otroshchenko's presentation at the Symposium in Obrzycko (Poland) in 2013.

у складі Каховської експедиції під керівництвом О. М. Лєскова. А потім три польових сезони керував загonom у складі великої Запорізької новобудівної експедиції, яку очолював В. І. Бідзіля. Саме тут В. В. Отрощенко здобув великий досвід керівництва експедицією, а також можливість запровадити на практиці прогресивну методику розкопок курганів із використанням землерийної техніки методом паралельних траншей із залишенням бровок для стратиграфічних спостережень, що її запропонував С. Н. Братченко (Залізник 2021).

© БРОВЕНДЕР Юрій Михайлович, 2025 — професор, доктор історичних наук, кафедра історії, археології та туризму, Східноукраїнський національний університет імені Володимира Дала, ORCID: 0000-0001-6372-0812, brovender@ukr.net
© Інститут археології НАН України, 2025

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0
<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

Особливу увагу дослідник приділяв облаштуванню довгих могил, використовуючи систему комбінованих бровок.

Упродовж багатьох років (1975, 1976, 1978–1987 рр.) В. В. Отрощенко досліджував давні степові кургани, очолюючи Запорізьку експедицію Інституту археології АН УРСР. За науковим рівнем ця експедиція була лідером серед інших археологічних експедицій (Болтрик 2021).

За цей час було відкрито тисячі поховань у курганах доби енеоліту, бронзи, раннього заліза та середньовіччя. Але особливий науковий інтерес викликали в науковця саме поховання зрубної культури. Результатом їх наукового осмислення стала підготовка та успішний захист кандидатської дисертації «Срубная культура степного Поднепров'я (по материалам погребальных памятников)» (1981 р.). «Зрубна» проблематика, як і проблематика пізньобронзового віку загалом, стала провідною в подальшому науковому житті В. В. Отрощенко, хоча наукові інтереси ювіляра були набагато ширшими.

У 1992 р. на запрошення автора, як керівника нещодавно створеної в Інституті археології НАН України Центрально-Донецької експедиції, Віталій Васильович, тоді вже старший науковий співробітник відділу археології енеоліту — бронзового віку Інституту археології НАН України, погодився на участь у дослідженнях поселень зрубної культури на Луганщині як наукового консультанта експедиції. З того часу сімнадцять років майже щорічно (1992–1998, 2001–2010 рр.) В. В. Отрощенко брав участь у розкопках цієї експедиції, консультував її, сприяючи тим самим професійному зростанню її співробітників.

Археологія Східної України завжди цікавила Віталія Васильовича, як регіон, що є «батьківщиною» зрубних старожитностей. Увагу дослідника привертала численні археологічні матеріали з поховальних пам'яток, отримані в різні роки (1970-ті — початок 1990-х рр.) новобудівними експедиціями під керівництвом С. Н. Братченка, М. М. Чередниченка, І. О. Післарія, А. О. Моруженко, М. М. Бондаря та ін. Але тоді за рідкісним винятком отримані матеріали з певних причин практично не були введені до наукового обігу.

Учні єдиної на той час на сході України, але відомої далеко за її межами школи археологів — польовиків «школи Братченка», яка об'єднала молодих дослідників (Я. П. Гершкович, О. Р. Дубовська, О. М. Смирнов, С. М. Сан-

жаров, В. К. Кульбака та ін.), вибирали об'єктом наукового пошуку переважно сферу наукових інтересів свого вчителя, пов'язану з катакомбною культурою (О. М. Смирнов, С. М. Санжаров, В. К. Кульбака). Зрубні старожитності через «зовнішню одноманітність» тоді ще не могли конкурувати з катакомбними при виборі теми досліджень, хоча кількість розкопаних поховань зрубної культури в басейні Сіверського Дінця вражала. Час вимагав їх вивчення.

Уже наприкінці 80-х — на початку 90-х рр. минулого століття на сході України поступово починає формуватися наукова школа під керівництвом В. В. Отрощенко. У 1989 р. за рекомендацією авторитетної в середовищі європейських археологів провідної української дослідниці С. С. Березанської, авторки розкопок унікального поселення металургів-ливарників зрубної культури Усове Озеро на Сіверському Дінці (Березанская 1990), тоді вже досвідчений науковець В. В. Отрощенко згодився бути науковим керівником кандидатської дисертації Р. О. Литвиненка — випускника Донецького державного університету (нині — Донецький національний університет імені Василя Стуса). Була визначена тема майбутньої дисертації пошуковця «Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)». Трохи пізніше, у 1992 р., В. В. Отрощенко став науковим керівником кандидатської дисертації ще одного донецького дослідника, випускника того самого університету — В. В. Циміданова. Тема його дисертації — «Соціальний розвиток населення зрубної культурно-історичної спільноти за матеріалами Східної України».

В. В. Отрощенко уважно поставився і до сфери наукових інтересів автора статті, який тоді досліджував поселення зрубної культури на Луганщині (Степанівка, Лиман) та планував зробити їх об'єктом свого майбутнього дисертаційного дослідження. Однак для чіткого визначення теми дисертації і затвердження її в Інституті археології НАН України ще потрібен був час. Бракувало особисто досліджених автором побутових пам'яток.

Отже, поступово на сході України навколо В. В. Отрощенко формувалася колектив молодих дослідників, наукові інтереси яких були пов'язані із зрубною культурою доби пізньої бронзи в різних її аспектах.

Першим польовим сезоном Віталія Васильовича у складі Центрально-Донецької експедиції Інституту археології НАН України були роз-

копки багатошарових поселень Лиман (розкопки Ю. М. Бровендера) та Проказине (розкопки С. М. Санжарова), які на другий рік тривали на півночі Луганської обл. в Старобільському р-ні (1992 р.). Серед полікультурних нашарувань, основним на обох поселеннях був шар зрубної культури, репрезентований переважно матеріалами розвиненого й пізнього періоду.

З огляду на широку дискусію щодо пам'яток покровського типу, яка тривала серед археологів, чий науковий інтерес був пов'язаний з добою пізньої бронзи, після вивчення Лиманського поселення перспективним виявилось рішення продовжити розкопки поселення зрубної культури Капітанове I (відоме тоді як ранньозрубне). Воно розташовувалось біля епонімного села в Новоайдарському р-ні Луганської обл. Його відкриття пов'язане з ім'ям луганського археолога, який пізніше став керівником Сіверсько-Донецької експедиції Інституту археології АН УРСР, а тоді ще студента Київського державного університету імені Тараса Шевченка І. О. Післарія.

У 1967 р. за участю його першовідкривача невеличкі розкопки поселення Капітанове I, площею 64 м², провів відомий український археолог, дослідник доби пізньої бронзи півдня Східної Європи М. М. Чередниченко (1970). Отримавши «благословення» на продовження розкопок поселення Капітанове I від М. М. Чередниченка, який за станом здоров'я не міг брати участь у розкопках, Центрально-Донецька експедиція готувалась до польового сезону 1993 р. у Капітановому.

Передчасна смерть Миколи Миколайовича Чередниченка у січні 1993 р. викликала в середовищі східноукраїнського осередку наукової школи В. В. Отроценка ініціативу провести восени 1993 р. робочу зустріч із проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи, присвячену його пам'яті, яку підтримала археологічна спільнота.

До заходу, який мав мобільний характер і проходив у трьох містах Донецької та Луганської областей (Луганськ, Перевальськ, Донецьк), долучилось понад 30 учених з України, Росії та Румунії. Учасникам зустрічі було надано можливість у повному обсязі ознайомитися з матеріалами розкопок сіверськодонецьких і приазовських поселень, серед яких були й матеріали першого року досліджень Центрально-Донецької експедиції Інституту археології НАН України на поселенні Капітанове I (Бровендер, Отрощенко, Павлова 1995, с. 150).

Уже перший рік розкопок капітанівського поселення засвідчив його багатошаровість та багаторівневу стратифікованість зрубного культурного пласта, представленого, зокрема, й матеріалами покровського типу, що зробило цю пам'ятку еталонною на Сіверськодонецькому Лівобережжі.

Новими матеріалами поселення Капітанове I особливо зацікавилися воронізькі колеги, які нещодавно (1989 р.) закінчили розкопки Мосоловського поселення — унікальної пам'ятки металургів-ливарників зрубної культури на р. Битюг у Середній Донщині (Пряхин 1993). Культурно-хронологічна й типологічна близькість матеріалів Капітанівського і Мосоловського поселень, а також численні свідчення металовиробництва, виявлені на Капітановому, викликали у російських колег бажання взяти участь у його подальших дослідженнях. Але реалізувалось воно лише 1995 р. Під час робочої зустрічі в Донецьку прийнято одностайну ухвалу про продовження розкопок поселення Капітанове I. В окремому пункті відзначено зростання місцевих археологічних кадрів Донецького регіону (Бровендер, Отрощенко, Павлова 1995, с. 151).

Навколо розкопок Капітанівського поселення, учасником яких був В. В. Отрощенко, поступово об'єднувались учні його наукової школи. 1994 р. у складі Центрально-Донецької експедиції на розкопках поселення Капітанове I проходила навчальну археологічну практику група студентів Донецького державного університету під керівництвом Р. О. Литвиненка.

У 1995 р. розпочалися спільні українсько-російські археологічні дослідження на території Луганської обл., які тривали впродовж 13 польових сезонів. Підставою для їх проведення став підписаний того самого року протокол про співпрацю Інституту археології НАН України та Воронізького державного університету над актуальними проблемами доби бронзи Доно-Донецького регіону. Науковим керівником з української сторони призначено В. В. Отроценка, з російської А. Д. Пряхіна, а безпосередніми виконавцями Ю. М. Бровендера та В. І. Бєсєдіна.

Чотири із шести польових сезонів (1993–1998) Центрально-Донецької експедиції було проведено на Капітанівській агломерації поселень. Із дев'яти побутових пам'яток, виявлених на площі 1 км², відкриття більшості яких пов'язане з ім'ям І. О. Післарія, розкопки проводилися на двох поселеннях — Капітанове I (Бровендер 2000a) і Капітанове II (Пряхин и др. 2000).

У контексті проведення українсько-російської експедиції на Капітанівській агломерації поселень постала потреба в обміні поглядами та позиціями між представниками різних наукових шкіл і держав. Уже на першому семінарі, присвяченому світлій пам'яті М. М. Чередниченка, який відбувся у липні 1995 р., було окреслено тему для обговорення на семінарах — «Доба бронзи Доно-Донецького регіону». Важливим компонентом проєкту стала домовленість щодо обов'язкової публікації матеріалів семінару. Ці польові семінари увійшли до історії археології як Капітанівські. Кожний семінар розширював коло учасників, а також розвивав фаховий рівень молодих дослідників, представників двох наукових шкіл — учасників міжнародного проєкту, а саме — шкіл В. В. Отроценка (Ю. М. Бровендер, Р. О. Литвиненко, А. М. Усачук, Л. А. Черних) і А. Д. Пряхіна (В. І. Бесєдін, О. Ю. Захарова, О. С. Саврасов, О. Б. Свістова).

Під час капітанівських експедицій разом з В. В. Отроценком автор статті визначив тему кандидатської дисертації — «Поселення зрубної спільноти в середній течії Сіверського Дінця», яку затверджено восени 1994 р. в Інституті археології НАН України. Науковим керівником дисертації призначено В. В. Отроценка.

Того самого року успішно захистив кандидатську дисертацію Р. О. Литвиненко — перший представник східноукраїнського осередку наукової школи В. В. Отроценка (Литвиненко 1994). У 1997 р. успішно захистив кандидатську дисертацію ще один його представник — В. В. Циміданов (1997). Цього самого року захистила кандидатську дисертацію «Проблема вивчення первісного ремесла в археології (соціально-історичний аспект)» Л. А. Черних (1997). Хоча Людмила Андріївна Черних не належить до східноукраїнського осередку наукової школи В. В. Отроценка, її наукові інтереси, що стосуються проблеми металовиробництва доби раннього металу півдня Східної Європи, безпосередньо пов'язані зі східноукраїнським регіоном. Саме ця обставина зумовила її багаторічну участь у подальших міжнародних польових дослідженнях на гірничо-металургійних пам'ятках у зоні Картамиського мідного рудопояву Бахмутської улоговини Донбасу.

Із завершенням розкопок на території Капітанівського археологічного мікрорайону припинилися й Капітанівські семінари.

Участь В. В. Отроценка в археологічних розкопках поселень зрубної культурної спіль-

ноти на Луганщині сприяла створенню в цей період наукової концепції про дві лінії розвитку зрубної спільноти — покровської (пізніше покровсько-мосоловської) та бережнівсько-маївської (Отроченко 1994). Ця концепція сформувала новий вектор у дискусії про пам'ятки покровського типу, визначивши перспективи вивчення доби пізньої бронзи півдня Східної Європи. Автор статті підтримує погляди свого наукового керівника і в подальшому розвинув їх на матеріалах побутових пам'яток Сіверськодонецчини (Бровендер 2000b, 2016).

У вивченні зрубних старожитностей початок міленіуму позначився успішним захистом кандидатської дисертації автора «Поселення зрубної культури середньої течії Сіверського Дінця» (Бровендер 2000b), а також докторської дисертації В. В. Отроценка «Історія племен зрубної спільноти» (2002).

Численні свідчення металовиробництва на двох досліджених розкопках Капітанівських поселеннях (Капітаново I (Бровендер 2000a), Капітаново II (Пряхин и др. 2000)) створили умови для спрямування подальших польових досліджень на пам'ятки виробничої діяльності доби бронзи в зоні мідних рудопоявів Бахмутської улоговини, раніше досліджувані С. Й. Татариним (1993). Утім, ще на I Капітанівському польовому семінарі проблема металовиробництва доби бронзи, переважно Доно-Донецького регіону, стала однією з найобговорюваніших, а в подальшому — розширивши його межі до Дніпра — провідною.

На вибір саме гірничо-металургійних пам'яток у зоні мідних рудопоявів Бахмутської улоговини як об'єкту археологічних досліджень вплинули результати розкопок майже на всій площі поселення металургів і ливарників зрубної спільноти Усове Озеро на Сіверському Дінці (Березанская 1990) та Мосоловське на р. Битюг (Пряхин 1993), а також пам'яток давнього гірництва й металургії на Каргалинському рудному полі в Південному Приураллі (Черных 1997). За певними домовленостями із С. Й. Татариним, який виявив і здійснив первинне археологічне обстеження пам'яток в зоні Картамиського мідного рудопояву, саме Картамиш було обрано науковим полігоном для подальших археологічних досліджень.

Початок систематичних розкопок пам'яток доби бронзи на Картамиші став поворотним моментом у вивченні проблеми металовиробництва доби бронзи Дніпро-Донського регіо-

ну. Але цим розкопкам передували чотирирічні (1995–1998) обстеження території Картамиського рудопрояву спільною українсько-російською експедицією, яка в той час працювала в Капітановому. Завдяки розвідувальним роботам були обстежені вже відомі копальні (I–III) та стоянка зрубної культури (за С. Й. Татариним) (1993, с. 26), у подальшому інтерпретована як техногенна ділянка, пов'язана зі збагаченням мідної руди. Крім того, були виявлені раніше невідомі гірничі виробки підземного типу на копальні Червоне Озеро IV, а також відкрито два поселення (Червоне Озеро I, III). Скрупульозне обстеження території Картамиського рудопрояву створило необхідне інформаційне поле для наступного етапу досліджень комплексу пам'яток виробничої діяльності епонімного археологічного мікрорайону, як і Донецького гірничорудного центру загалом. Двадцятирічна перерва в розкопках пам'яток епохи бронзи в зоні мідних рудопроявів Бахмутської улоговини, що їх проводив у невеликих обсягах С. Й. Татаринів, змінилася періодом їх систематичних і масштабних польових досліджень. Це призвело до формування значної джерельної бази та комплексного її вивчення.

У 2001 р. на підставі нових укладених двосторонніх угод про наукову співпрацю між Інститутом археології НАН України, Воронізьким державним університетом і Донбаським гірничо-металургійним інститутом (пізніше Донбаським державним технічним університетом), що приєднався до проекту, почала роботу спільна експедиція на пам'ятках Картамиського археологічного мікрорайону. Початок стаціонарних робіт на Картамиші відкрив новий, сучасний етап у вивченні як Донецького гірничорудного центру, так і Дніпро-Донського регіону в цілому. Уже перші польові роботи спільної експедиції на Картамиші продемонстрували результативність взаємодії археологів і вчених різних галузей природничо-наукового профілю у вивченні металовиробничої діяльності.

З наступного, 2002 р. на Картамиському рудопрояві була продовжена традиція польових семінарів, покладених в Капітановому, але вже за темою «Проблеми гірничої археології». У липні 2002 р. В. В. Отрощенко разом з автором статті взяли участь у роботі Каргалінського міжнародного польового симпозіуму в Оренбурзькій обл. РФ, організованого Інститутом археології РАН (Є. М. Черних) та Оренбурзьким державним педагогічним університетом Ро-

сії (Н. Л. Моргунова) (Отрощенко, Бровендер 2010). Тоді випала нагода встановити особисті контакти з дослідниками гірничої археології з інших країн Європи, Азії, Америки (ред. Черних 2002), яких було запрошено на Другий міжнародний Картамиський польовий семінар.

Семінар відбувся у серпні 2003 р. за участю науковців з Іспанії, Німеччини, Польщі, РФ, Сполучених Штатів Америки, України. Тоді пам'ятки Бахмутської міднорудної улоговини та питання їх дослідження віддзеркалилися у контексті світових проблем гірничої археології, а до публікації розлогих матеріалів Другого семінару надіслали статті дослідники з восьми країн світу, зокрема з Великої Британії та Узбекистану (ред. Толочко, Дорофєєв 2005). Велику організаційну допомогу в проведенні цього семінару здійснила Лабораторія природно-наукових методів Інституту археології РАН на чолі з проф. Є. М. Чернихом.

У роботі семінару взяли участь також представники східноукраїнського осередку наукової школи В. В. Отроценка (Ю. М. Бровендер, Р. А. Литвиненко, В. Б. Панковський, Л. А. Черних), які виступили з доповідями, що безпосередньо стосувалися проблеми гірничої археології. Проблеми Донецького виробничого центру була також присвячена спільна доповідь В. В. Отроценка і М. П. Тупчиєнка (ред. Толочко, Дорофєєв 2005).

Наступні шість польових семінарів (III–VIII) були проведені в липні 2004–2009 рр. вже без такого великого резонансу. Останній, дев'ятий семінар проходив в 2010 р. в м. Алчевську на базі ДонДТУ МОН України (Отрощенко, Бровендер 2010).

З 2004 р. у польових умовах учасники експедиції ввели в практику експерименти з моделювання різних циклів металовиробничої діяльності (Саврасов 2007; Загородня, Буденко 2011; Бровендер 2013).

Наукові результати луганських археологів, зокрема представників східноукраїнського осередку наукової школи В. В. Отроценка, були настільки значущими і перспективними для вивчення давньої історії регіону, що 2004 р. за клопотанням Луганської обласної державної адміністрації наказом Президента НАН України та Міністра освіти і науки України на базі трьох вишів Луганської обл. — ДонДТУ (м. Алчевськ), Луганського педагогічного університету імені Тараса Шевченка та Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ) було створено три

відділення Східноукраїнської філії Інституту археології НАН України: Донбаського, Луганського та Східноукраїнського. Наказом директора Інституту археології науковим координатором філії був призначений В. В. Отрощенко.

Системне накопичення археологічного матеріалу під час розкопок пам'яток Картамиського мікрорайону сприяли визначенню автором теми докторської дисертації «Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи», яку затверджено 2004 р. в Інституті археології НАН України. Науковим консультантом дисертації призначено В. В. Отрощенка.

Початок 2000-х рр. виявився для ювіляра знаменним у значенні високої оцінки його наукової та викладацької діяльності з боку уряду України, Міністерства освіти і науки України, а також закладів вищої освіти: 2002 р. В. В. Отрощенко став лауреатом Державної премії України в галузі науки та техніки, захистив докторську дисертацію; 2003 р. став професором Національного університету «Кієво-Могилянська академія», де читав курси лекцій із моменту заснування у 2000 р. магістерської програми «Археологія та давня історія України»; 2005 р. його удостоєно звання професора за спеціальністю «Археологія» та почесного звання доктора *Honoris causa* ДонДТУ (м. Алчевськ). Останнє В. В. Отрощенко отримав за багаторічну участь у спільних польових дослідженнях, організацію міжнародних польових археологічних семінарів, а також за цикл статей із проблематики гірничої археології, у дослідженні якої брав участь у межах держбюджетної теми «Древняя история горного дела юга Восточной Европы (по материалам Картамышского микрорайона)», що її виконували науковці ДонДТУ (2003–2005).

Важливою подією у вивченні культурних процесів первісної доби на теренах Східної Європи стала доповідь В. В. Отрощенка «Дніпро-Донецький осередок культурогенези (постановка проблеми)», виголошена на II Луганській міжнародній історико-археологічній конференції восени 2005 р. (Отрощенко 2005). Поставлена на обговорення проблема окреслила перспективи дослідницького пошуку фахівців доби палеометалів, а серед них і представників його наукової школи (Литвиненко 2007; Бровендер 2016; Панковський 2019; Мимоход 2021).

У 2000-х рр. актив успішно захищених кандидатських дисертацій, науковим керівником яких був В. В. Отрощенко, поповнився ще дво-

ма дисертаціями науковців його школи. Мова йде про донецьких археологів А. М. Усачука з дисертацією «Найдавніші псалії доби бронзи лісостепу і степу Євразії (технологічний і функціональний аспекти)» (Усачук 2007) та С. М. Разумова з дослідженням «Крем'яні виробниці населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань)» (Разумов 2010).

У той же час східноукраїнський осередок наукової школи В. В. Отрощенка виходить на новий рівень розвитку, позначений успішним захистом докторської дисертації «Культурне коло Бабине» Р. О. Литвиненком (2009). Це був перший захист докторського дисертаційного дослідження представником наукової школи ювіляра. Зауважимо, що «бабинську» тему докторського проекту Р. О. Литвиненка обговорювано й визначено на засіданнях та в кулуарах капітанівських польових семінарів (Отрощенко 2018). Другою успішно захищеною докторською дисертацією представником названого осередку стала дисертація автора статті «Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи» (Бровендер 2016). Але й ця тема була визначена на Картамиші і виконувалась в процесі жвавої наукової співпраці учасників Картамиського проекту. На жаль, за певних обставин її остаточне обговорення російською стороною, за участі одного з учасників багаторічного міжнародного проекту з дослідження пам'яток Капітанівського і Картамиського археологічного мікрорайонів, не відбулося. Утім, і сам проект, як про це висловився В. В. Отрощенко — один із його керівників, несподівано обірвався з початком гібридної війни з РФ 2014 р., залишивши по собі й понині «присмак якоїсь незакінченості» (Отрощенко 2018).

Попри всі негаразди, захист дисертаційних досліджень представниками східноукраїнського осередку наукової школи тривав. 2012 р. блискуче захистив кандидатську дисертацію «Кістяна та рогова індустрія доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї» В. Б. Панковський (2012). А 2018 р. успішно захистив кандидатську дисертацію «Населення нижньої течії Сіверського Дінця та Донецького кряжу у заключний період доби пізньої бронзи» О. С. Пробийголова (2018).

Із часом дисертаційні дослідження, присвячені проблемам зручної спільноти західного ареалу ойкумени цього гігантського культурного явища, написані та успішно захищені першими представниками східноукраїнського осередку назва-

Рис. 2. Науковці Східноукраїнського осередку наукової школи професора В. В. Отрошенка. Зліва направо: В. В. Отрошенко, І. М. Ключенева, Ю. М. Бровендер, А. В. Макаревич, І. А. Шестаков. Луганський обласний краєзнавчий музей, 2013

Fig. 2. Scholars of the Eastern Ukrainian Branch of Professor V. V. Otroshchenko's research school. Left to right: V. V. Otroshchenko, I. M. Kliuchneva, Yu. M. Brovender, A. V. Makarevych, I. A. Shestakov. Luhansk Regional Museum of Local Lore, 2013

ної школи (Р. О. Литвиненко, В. В. Циміданов, Ю. М. Бровендер) поступово почали доповнюватись роботами, написаними учнями учнів професора В. В. Отрошенка. Першою з них стала дисертація О. М. Загородньої, присвячена знаряддям металовиробництва бережнівсько-маївської зрубної культури за матеріалами Картамиського мікрорайону, написана під керівництвом Л. А. Черних і успішно захищена в Інституті археології НАН України (Загородня 2014). Другим дослідженням нової хвилі є дисертація В. О. Забавіна «Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток)», виконана під керівництвом Р. О. Литвиненка і успішно захищена в Інституті археології НАН України в 2018 р. (Забавін 2018).

На черзі нові дисертації, науковими керівниками яких є учні східноукраїнського осередку наукової школи професора Віталія Васильовича Отрошенка.

Отже, сягаючи своїм корінням у 1989 р., східноукраїнський осередок наукової школи професора В. В. Отрошенка, що об'єднав дослідників Луганського і Донецького регіонів

став потужним науковим центром формування та розвитку висококваліфікованих фахівців з археології перехідного періоду від середньої до пізньої бронзи, пізнього та фінального бронзового віків східноєвропейського Степу і Лісостепу (рис. 2). Наукові досягнення представників цього осередку, реалізовані захистом кандидатських і докторських дисертацій, а також численними науковими статтями та монографіями з актуальних проблем епохи бронзи, є результатом наполегливої праці принаймні трьох поколінь науковців та високого таланту Віталія Васильовича як науковця і педагога.

Доброзичливість, толерантність, простота у спілкуванні, спокій, врівноваженість — якості, притаманні Віталію Васильовичу. А високий професіоналізм, обов'язковість та вимогливість дозволяють учням школи професора В. В. Отрошенка досягати своєї наукової мети.

Щиро вітаємо шановного Віталія Васильовича з ювілеєм, зичимо творчого довголіття та нових наукових здобутків.

Надійшла 18.08.2025

Березанская, С. С. 1990. *Усово озеро. Поселение на Северском Донце*. Київ: Наукова думка.

Болтрик, Ю. В. 2021. Професор Віталій Отрощенко — визначний дослідник східного крила «золотого поясу скифів». *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 21-30.

Бровендер, Ю. М. 2000а. Капитаново-1. Поселение покровской срубной культуры в Северскодонецком Левобережье. В: Толочко, П. П. (гол. ред.). *Старожитності степового Причорномор'я та Криму, VIII*. Запоріжжя: ЗГУ, с. 170-186.

Бровендер, Ю. М. 2000b. *Поселення зрубною спільності в середній течії Сіверського Дінця*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Бровендер, Ю. М. 2013. Опыт экспериментальных исследований по выплавке меди из руд Картамышского рудопроявления Донбасса. В: Агапов, С. А. (ред.). *Экспериментальная археология. Взгляд в XXI век*. Ульяновск: Печатный двор, с. 127-152.

Бровендер, Ю. М. 2016. *Донецький гірничо-металургійний центр доби бронзи*. Автореферат дисертації д.і.н. ІА НАНУ.

Бровендер, Ю. М., Отрощенко, В. В., Павлова, І. М. 1995. Робоча зустріч з проблем археології пізнього бронзового віку півдня Східної Європи. *Археологія*, 1, с. 150-151.

Забавін, В. О. 2018. *Зрубна культура Північного Приазов'я (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Загородня, О. М. 2014. *Знаряддя металовиробництва бережнівсько-маївської зрубною культури (за матеріалами Картамышського археологічного мікрорайону)*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Загородня, О. Н., Буденко, С. В. 2011. Некоторые итоги экспериментально-трассологических исследований орудий древней металлообработки. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології*. Матеріали VIII-го Картамышського міжнародного польового археологічного семінару. Новозванівка, Україна, 15–16 липня 2009 р. Алчевськ: ДонДТУ, с. 111-123.

Залізняк, Л. Л. 2021. Золота осінь патріарха (до 75-річчя В. В. Отрощенка). *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 5-20.

Литвиненко, Р. А. 1994. *Зрубна культура басейну Сіверського Дінця (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Литвиненко, Р. О. 2007. Обставини і чинники бабинської культури. *Вісник Донецького університету. Серія Б. Гуманітарні науки*, 1–2, с. 109-116.

Литвиненко, Р. А. 2009. *Культурне коло Бабині (за матеріалами поховальних пам'яток)*. Автореферат дисертації д.і.н. ІА НАНУ.

Мимоход, Р. О. 2021. Хронологія та періодизація волго-донської бабинської культури. *Археологія і давня історія України*, 2 (39), с. 71-93. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.03>

Отрощенко, В. В. 1994. О двух линиях развития культур срубной общности. В: Тоцев, Г. Н. (ред.). *Проблеми скифо-сарматської археології Северного Причорномор'я: Тезиси докладов международной конференции к 95-летию Б. Н. Гракова*, 2. Запоріжжя: ЗГУ, с. 150-153.

Отрощенко, В. В. 2002. *Історія племен зрубною спільності*. Автореферат дисертації д.і.н. ІА НАНУ.

Отрощенко, В. В. 2005. Дніпро-Донецький осередок культурогенезу (постановка проблеми). В: Санжаров, С. М. (ред.). *Проблеми дослідження пам'яток археології Східної України: Матеріали II-ї Луганської між-*

народної історико-археологічної конференції. Луганськ, Україна, 25–27 жовтня 2005 р. Луганськ (б. в.), с. 36-38.

Отрощенко, В. В. 2018. Реквієм за українсько-російською археологічною співпрацею на Сході України. *Донецький археологічний збірник*, 21, с. 206-214.

Отрощенко, В. В., Бровендер, Ю. М. 2010. З досвіду організації польових археологічних семінарів. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 310-312.

Панковський, В. Б. 2012. *Кістяна та рогова індустрії доби пізньої бронзи в Північному Причорномор'ї*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Панковский, В. Б. 2019. Очагово-аккумулятивная концепция культурогенеза. В: Поляков, А. В., Ткач, Е. С. (ред.). *Древности Восточной Европы, Центральной Азии и Южной Сибири в контексте связей и взаимодействий в евразийском культурном пространстве (новые данные и концепции)*, 2. Связи, контакты и взаимодействия древних культур Северной Евразии и цивилизаций Востока в эпоху палеометалла (IV–II тыс. до н.э.). К 80-летию со дня рождения выдающегося археолога В. С. Бочкарева. Санкт-Петербург: ИИМК РАН, с. 15-18. <https://doi.org/10.31600/978-5-907053-35-9-15-18>

Пробийголова, О. С. 2018. *Населення нижньої течії Сіверського Дінця та Донецького кряжу у заключний період пізньої бронзи*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Пряхин, А. Д. 1993. *Мосоловское поселение эпохи поздней бронзы*, 1. Воронеж: ВГУ.

Пряхин, А. Д., Отрощенко, В. В., Беседин, В. И., Бровендер, Ю. М. 2000. *Поселение эпохи бронзы Капитаново II*. Воронеж: ВГУ.

Разумов, С. М. 2010. *Крем'яні вироби населення Надчорномор'я доби ранньої та середньої бронзи (за матеріалами поховань)*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Саврасов, А. С. 2007. Экспериментальные работы по обогащению медной руды на Картамыше. В: Бровендер, Ю. М. (ред.). *Проблеми гірничої археології*. Матеріали VI-го Картамышського міжнародного польового археологічного семінару. Алчевськ: ДонДТУ, с. 80-85.

Татаринов, С. И. 1993. *Древний металл Восточной Украины. Очерки истории горного дела, металлургии и металлообработки в эпоху бронзы*. Артемовск (б. в.).

Толочко, П. П., Дорофеев, В. М. (ред.) 2005. *Проблеми гірничої археології*. Матеріали II-го Картамышського міжнародного польового археологічного семінару. Новозванівка, Україна, 21–25 липня 2003 р. Алчевськ: ДонДТУ.

Усачук, А. М. 2007. *Найдавніші псалії доби бронзи лісостепу і степу Євразії (технологічний і функціональні аспекти)*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Циміданов, В. В. 1997. *Соціальний розвиток населення зрубною культурно-історичної спільності за матеріалами Східної України*. Автореферат дисертації к.і.н. ІА НАНУ.

Чередниченко, Н. Н. 1970. Поселение срубной культуры на Луганщине. *Советская археология*, 1, с. 233-238.

Черных, Е. Н. 1997. *Каргалы. Забытый мир*. Москва: Нох.

Черных, Е. Н. (ред.). 2002. Материалы Каргалинского Международного полевого Симпозиума — 2002. «Древнейшие этапы горного дела и металлургии в Северной Евразии: Каргалинский комплекс». Каргалы, Россия, 25 июля — 1 августа. Москва: ИА РАН.

Черних, Л. А. 1997. *Проблема вивчення первісного ремесла в археології (соціально-історичний аспект)*. Автореферат дисертації к. і. н. ІА НАНУ.

THE FORMATION AND DEVELOPMENT OF THE EASTERN UKRAINIAN CENTRE OF PROFESSOR V. V. OTROSHCHENKO'S RESEARCH SCHOOL (on the occasion of his 80th anniversary)

The article describes the stages of development of the Eastern Ukrainian centre of research headed by Professor Vitalii Otroshchenko. He devoted his entire life to the service of science — archeology. For many years, he explored the ancient mounds of the steppe Dnipro, heading the Zaporizhzhia newbuilding expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of the Ukrainian Soviet Republic. His particular research interest lays in burials of the Zrubna culture. The “Zrubna” issues, as well as the broader problems of the Late Bronze Age, in general, became central to the future scientific work of V. V. Otroshchenko, although the honoree's scientific interests were much wider.

In 1992, at the invitation of the head of the recently created Central-Donetsk expedition of the Institute of Archaeology of the Academy of Sciences of Ukraine, Vitalii Vasyliovych, then the acting head of the Eneolithic-Bronze Age Department of the Institute, agreed to participate in the research of the Zrubna culture settlements in Luhansk region as a scientific consultant. Since then, almost annually, for seventeen years (1992–1998, 2001–2010), V. V. Otroshchenko participated in the excavations of this expedition, acting as an advisor and contributing to the professional growth of its employees.

In 1989, Professor V. V. Otroshchenko brought together researchers of Luhansk and Donetsk regions in the Eastern Ukrainian Branch which turned into a powerful scientific centre for the formation and development of highly qualified experts in archaeology of transition from the Middle to the Late and to the Final Bronze Ages of the Eastern European steppe and forest-steppe. Scientific achievements of representatives of this Research School reflected in the defense of candidate and doctoral dissertations, as well as in numerous scientific articles and monographs on topical problems of the Bronze Age, are the result of hard work of at least three generations of scholars and the remarkable talent of Vitalii Vasyliovych as both a researcher and a teacher.

Goodwill, tolerance, simplicity in communication, and inner balance are among the qualities that distinguish Vitalii Vasyliovych. High professionalism, a deep sense of responsibility and exacting standards helped the students of Professor Otroshchenko's school to realise their ambitions.

Key words: Professor V. V. Otroshchenko's Research School, Zrubna Culture, Bronze Age, dissertation, field seminar.

References

- Berezanskaia, S. S. 1990. *Usovo ozero. Poselenie na Severskom Dontse*. Kyiv: Naukova dumka.
- Boltryk, Yu. V. 2021. Professor Vitalii Otroshchenko — the Prominent Researcher of the Eastern Wing of the «Golden Belt of Scythia». *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (39), p. 21-30.
- Brovender, Iu. M. 2000a. Kapitanovo-1. Poselenie pokrovskoi srubnoi kultury v Severskodonetskom Levoberezhze. In: Tolochko, P. P. (ed.). *Starozhytnosti stepovoho Prychornomoria ta Krymu*, VIII, Zaporizhzhia: ZGhU, p. 170-186.
- Brovender, Yu. M. 2000b. *Poselennia zrubnoii spilnosti v serednii techii Siverskoho Dintsia*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Brovender, Iu. M. 2013. Opyt eksperimentalnykh issledovaniï po vyplavke medi iz rud Kartamyshskogo rudoproiavleniia Donbassa. In: Agapov, S. A. (ed.) *Eksperimentalnaia arkheologiiia. Vzglia d v XXI vek*. Ulianovsk: “Pechatnyi dvor”, p. 127-152.
- Brovender, Yu. M. 2016. *Donetskyi hirnycho-metalurhiinyi tsentr doby bronzy*. Avtoreferat dysertatsii d.i.n. IA NANU.
- Brovender, Yu. M., Otroshchenko, V. V., Pavlova, I. M. 1995. Robocha zustrich z problem arkheolohii piznoho bronzovoho viku pivdnia Skhidnoi Yevropy. *Arheologia*, 1, p. 150-151.
- Zabavin, V. O. 2018. *Zrubna kultura Pivnichnoho Pryazovia (za materialamy pokhovalnykh pamiatok)*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Zahorodnia, O. M. 2014. *Znariaddia metalovyrobnytstva berezhnivsko-maïvskoi zrubnoii kultury (za materialamy Kartamyskoho arkheolohichnoho mikroraionu)*. Avtoreferat dysertatsii k. i. n. IA NANU.
- Zagorodniaia, O. N., Budenko, S. V. 2011. Nekotorye itogi eksperimentalno-trasologicheskikh issledovaniï orudii drevnei metallobrabotki. In: Brovender, Yu. M. (ed.). *Problemy hirnychoii arkheolohii*. Materialy VIII-ho Kartamyskoho mizhnarodnoho polovoho arkheolohichnoho seminaru. Novozvanivka, Ukraine, 15–16 July 2009. Alchevsk: DonDTU, p. 111-123.
- Zalizniak, L. L. 2021. Golden Autumn of the Patriarch (to the 75th Anniversary of V. V. Otroshchenko). *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (39), p. 5-20.
- Lytvynenko, R. A. 1994. *Zrubna kultura baseinu Siverskoho Dintsia (za materialamy pokhovalnykh pamiatok)*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Lytvynenko, R. O. 2007. Obstavyny i chynnyky babynskoi kulturohenezy. *Visnyk Donetskoho universytetu. Serii B. Humanitarni nauky*, 1–2, p. 109-116.
- Lytvynenko, R. A. 2009. *Kulturne kolo Babyne (za materialamy pokhovalnykh pamiatok)*. Avtoreferat dysertatsii d.i.n. IA NANU.
- Mymokhod, R. O. 2021. Chronology and Periodization of the Volga-Don Babyne Culture. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 2 (39), p. 71-93. <https://doi.org/10.37445/adiu.2021.02.03>
- Otroshchenko, V. V. 1994. O dvukh liniakh razvitiia kultur srubnoi obshchnosti. In: Toshchev, G. N. (ed.). *Problemy skifo-sar-*

- matskoi arkheologii Severnogo Prichernomoria: Tezisy dokladov mezhdunarodnoi konferentsii k 95-letiiu B. N. Grakova*, 2. Zaporozhie: ZGU, p. 150-153.
- Otroshchenko, V. V. 2002. *Istoriia plemen zrubnoi spilnosti*. Avtoreferat dysertatsii d.i.n. IA NANU.
- Otroshchenko, V. V. 2005. Dnipro-Donetskyi osередok kulturohenezy (postanovka problemy). In: Sanzharov, S. N. (ed.). *Problemy doslidzhennia pamiatok arkheologii Skhidnoi Ukrainy: Materialy II-I Luhanskoi mizhnarodnoi istoriko-arkheolohichnoi konferentsii*. Luhansk, Ukraine, 25–27 October 2005. Luhansk (b. v.), p. 36-38.
- Otroshchenko, V. V. 2018. Requiem for the Ukrainian-Russian Archaeology Cooperation on the East Ukraine. *Donetsk Archaeological Collection*, 21, pp. 206-214.
- Otroshchenko, V. V., Brovender, Yu. M. 2010. On the Experience of Organization of Scientific and Practical Field Seminars. *Archaeology and Early History of Ukraine*, 4, pp. 310-312.
- Pankovskiy, V. B. 2012. *Kistiana ta rohova industrii doby piznioi bronzy v Pivnichnomu Prychornomori*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Pankovskii, V. B. 2019. Ochagovo-akkumulativnaia kontseptsiiia kulturogeneza. In: Poliakov, A. V., Tkach, E. S. (eds.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy, Tsentralnoi Azii i Iuzhnoi Sibiri v kontekste sviazi i vzaimodeistvii v evraziiskom kulturnom prostranstve (novye dannye i kontseptsii)*, 2. Sviasi, kontakty i vzaimodeistviiia drevnikh kultur Severnoi Evrazii i tsivilizatsii Vostoka v epokhu paleometalla (IV–II tys. Do n.e.). K 80-letiiu so dnia rozhdeniia vydaiushchegosia arkheologa V. S. Bochkareva. Sankt-Peterburg: IIMK RAN, p. 15-18. <https://doi.org/10.31600/978-5-907053-35-9-15-18>
- Probyholova, O. S. 2018. *Naselennia nyzhnoi techii Siverskoho Dintsia ta Donetskoho kriazhu u zakliuchnyi period piznoi bronzy*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Priakhin, A. D. 1993. *Mosolovskoe poselenie epokhi pozdnei bronzy*, 1. Voronezh: VGU.
- Priakhin, A. D., Otroshchenko, V. V., Besedin, V. I., Brovender, Iu. M. 2000. *Poselenie epokhi bronzy Kapitanovo II*. Voronezh: VGU.
- Razumov, S. M. 2010. *Kremiani vyroby naselennia Nadchornomoria doby rannoi ta serednoi bronzy (za materialamy pokhovan)*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Savrasov, A. S. 2007. Eksperimentalnye raboty po obogashcheniiu mednoi rudy na Kartamyshe. In: Brovender, Yu. M. (et al. (eds.). *Problemy hirnychoi arkheologii*. Materialy VI-ho Kartamyskoho mizhnarodnogo polovoho arkheolohichnogo seminaru. Alchevsk: DonDTU, p. 80-85.
- Tatarinov, S. I. 1993. *Drevnii metall Vostochnoi Ukrainy. Ocherki istorii gornogo dela, metallurgii i metalloobrabotki v epokhu bronzy*. Artemovsk (b. v.).
- Tolochko, P. P., Dorofiev, V. M. (eds.) 2005. *Problemy hirnychoi arkheologii*. Materialy II-ho Kartamyskoho mizhnarodnogo poliovoho arkheolohichnogo seminaru. Novozvanivka, Ukraine, 21–25 July 2003. Alchevsk: DonDTU.
- Usachuk, A. M. 2007. *Naidavnishi psalii doby bronzy lisostepu i stepu Yevrazii (tekhnolohichni i funktsionalni aspekty)*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Tsymidanov, V. V. 1997. *Sotsialnyi rozvytok naselennia zrubnoi kulturno-istorychnoi spilnoty za materialamy Skhidnoi Ukrainy*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.
- Cherednichenko, N. N. 1970. Poselenie zrubnoi kultury na Luganshchine. *Sovetskaia arkheologiya*, 1, p. 233-238.
- Chernykh, E. N. 1997. *Kargaly. Zabytyi mir*. Moscow: Nox.
- Chernykh, E. N. (ed.). 2002. Materialy Kargalinskogo Mezhdunarodnogo polevogo Simpoziuma — 2002. “*Drevneishie etapy gornogo dela i metallurgii v Severnoi Evrazii: Kargalinskii kompleks*”. Kargaly, Rossiia, 25 July — 1 August. Moscow: IA RAN.
- Chernykh, L. A. 1997. *Problema vyvchennia pervisnogo remesla v arkheologii (sotsialno-istorychnyi aspekt)*. Avtoreferat dysertatsii k.i.n. IA NANU.